

לאוקומי והפסד

א. 'פסידא' מול 'לאוקומי' – יסודות זהים או נפרדים

כידוע, לא כל עבודות הקרקע נאסרו בשביעית ויש יסודות המתירים חלק מהעבודות. יסוד אחד הוא ההבחנה בין 'לאוקומי' ל'לאברויי', כלומר שמירה מול טיפוח והשבחה. יסוד נוסף הוא גורם ההפסד המוכר גם מתחומים הלכתיים אחרים. שני היסודות עולים מדברי הגמרא במועד קטן. היסוד הראשון, 'פסידא', עולה מתחילת הסוגיה. הגמרא דנה במשנה המתירה להשקות בשביעית ומקשה על כך (מ"ק ב:):

תנן: משקין בית השלחין במועד ובשביעית. בשלמא מועד משום טירחא הוא (ואסור מדרבנן בלבד), ובמקום פסידא שרו רבנן. אלא שביעית, בין למאן דאמר משום זורע, ובין למאן דאמר משום חורש - זריעה וחרישה בשביעית מי שרי?

הגמרא מקשה על המשנה מתוך הנחה שהשקיה בשביעית אסורה מדאורייתא, ומכאן שגורם ההפסד יכול להתיר רק איסורי דרבנן, כמו בחול המועד. בהמשך הגמרא מובאות שתי תשובות שלפיהן השקיה בשביעית אסורה מדרבנן בלבד, ובפשטות כוונת הגמרא לומר שלכן יסוד ההפסד מועיל.

היסוד השני הוא החלוקה בין 'אוקומי', עבודה השומרת על הקיים, ובין 'אברויי אילנא', מלאכה המפתחת ומקדמת את הקיים. יסוד זה מופיע הן בהמשך הסוגיה במועד קטן והן במסכת עבודה זרה (נ:):

זיהום אוקומי אילנא ושרי, גיזום אברויי אילנא ואסור!

מהו היחס בין שני היסודות? האם הם אכן שני יסודות עצמאיים ונפרדים? נתבונן למשל ביסוד ההפסד: ניתן להבינו כסיבה עצמאית ונפרדת - 'משום פסידא שרו רבנן'. אך ניתן להבינו בצורה מהותית יותר: התורה אסרה רק מלאכות מפתחות, יוצרות ומקדמות, ולא מלאכות שתכליתן שמירה על הקיים ומניעת הפסד. לפי האפשרות השנייה יסוד הפסידא אינו יסוד חיצוני, הפועל גם במישורים הלכתיים אחרים, אלא יסוד פנימי לעולם השביעית. מובן שלפי אפשרות זו יסוד זה זהה ליסוד 'אוקומי אילנא'.

שאלה דומה אפשר לשאול כמובן גם על יסוד ה'אוקומי' - האם כוונת הגמרא אכן ליסוד עצמאי ומהותי בעולם השביעית, שלפיו מלאכה שתכליתה שמירת הקיים אינה כלולה באיסורי השביעית, או שמא כוונת הגמרא בעצם ליסוד הפסידא -

והזיהום מותר רק משום שהשמירה על האילן מונעת הפסד?

להבנות העקרוניות השונות יכולות להיות כמה השלכות:

- א. מלאכה שאינה מפתחת אך גם אינה מצילה מהפסד משמעותי – אם נבין כי ההיתר נובע מאמירה עקרונית שמלאכה השומרת על הקיים לא נאסרה, נתיר גם במקרה זה. אך אם נבין שההיתר נובע מעצם ההפסד, כיסוד חיצוני להגדרת המלאכה, יתכן שנאסור במקרים שבהם ההפסד אינו משמעותי.
 - ב. מלאכה המפתחת ומקדמת אך גם מגנה מהפסד – אם ההפסד הוא יסוד עצמאי ייתכן שנתיר גם במקרה זה, אך מובן שאם יסוד ההפסד זהה ליסוד 'אוקומי' ומשמעותו אמירה מהותית בגדרי מלאכות שביעית, לא נתיר במלאכות המפתחות את האילן¹.
 - ג. מלאכה דאורייתא השומרת על הקיים² – אם יסוד 'אוקומי אילנא' הוא יסוד עצמאי ומהותי, ייתכן שיש לו מקום גם במלאכות דאורייתא וגם אותן נתיר מתוך אותה אמירה עקרונית שמלאכה השומרת על הקיים לא נאסרה. אך אם הוא אינו יסוד עצמאי וכוונת הגמרא ליסוד 'פסידא', מסתבר שאין להשתמש בו כדי להתיר איסורי דאורייתא, שכן גורם ההפסד מתיר איסורי דרבנן בלבד.
- בהמשך הדרך נעסוק בשאלות אלו בהרחבה. בשלב זה נשוב לעיין בסוגיית הגמרא.

ב. היתר 'משום טרחה' במועד

כאשר הגמרא מנמקת מדוע היתר ההשקיה בחול המועד מובן, היא טוענת (מ"ק ב:):

תנן: משקין בית השלחין במועד ובשביעית. בשלמא מועד משום טירחא הוא, ובמקום פסידא שרו רבנן.

מה פירוש המילים 'משום טירחא הוא'? באופן פשוט כוונת הגמרא להצביע בכך על מקור האיסור, שאין כאן איסור מהותי אלא איסור דרבנן בלבד, וממילא ניתן להתיר

1. עיין בדרך אמונה (ביאור ההלכה שמיטה א, ה) שדן באריכות בשאלה זו.
 2. שאלה זו פשוטה יותר לעמדת אב"י שתוצג בהמשך, אם נפרש שלדעתו התולדות אסורות מדאורייתא. אך ייתכן שהיא נכונה גם לדעת רבא במצבים מסוימים של חרישה או זמירה.

משום פסידא. הבנה זו מתחזקת מכך ששתי התשובות רק טוענות שגם שביעית אסורה מדרבנן בלבד, ומשמע שהקושיה הייתה: מובן מדוע מותר להשקות בחול המועד, זה איסור דרבנן בלבד, אך מדוע מותר להשקות בשביעית, הרי זה איסור דאורייתא שאינו מותר משום פסידא?

אולם, יש קושי מסוים בהסבר זה של הגמרא: ראשית, הוא קשה על הראשונים הסוברים שאיסור המלאכה בחול המועד הוא איסור דאורייתא³. כיצד הם יסבירו את דברי הגמרא? שנית, מדוע הגמרא לא אמרה זאת במפורש? מדוע היא אמרה 'משום טירחא הוא', ולא 'בשלמא מועד דרבנן הוא ומשום פסידא שרו רבנן'?

ננסה להסביר את היתר 'דבר האבד' במועד ואת נימוק הגמרא 'משום טירחא הוא' בצורה עקרונית הקשורה לאופי האיסור: ייתכן שאיסור מלאכה בחול המועד הוא איסור על עיסוק 'במלאכות מיותרות', שאינן לצורך המועד או לצורך מניעת הפסד, מלאכות שאין סיבה מיוחדת לעשותם דווקא במועד. אין זה איסור על עצם עשיית המלאכה אלא על טרחה מיותרת. לכן מותר לעשות מלאכה כדי למנוע הפסד – זה עיסוק נצרך שאין ברירה אלא לעשותו במועד.

כוונת הגמרא אפוא לטענה מהותית הקשורה לאופי האיסור, כאיסור על טרחה מיותרת, ולא להצבעה על מקור האיסור בלבד. ייתכן שהגמרא חייבת לטעון כך: וכי היכן מצינו שאיסורי דרבנן הותרו בצורה גורפת משום פסידא? ובאמת, אפילו אם נאמר שאיסורי חול המועד מדרבנן, ייתכן והגמרא מדגישה בכוונה את מהות האיסור, כיוון שרק משום כך אנו מוכנים להתיר משום פסידא.

נשוב לשביעית ולתשובת הגמרא. אם היתר פסידא נובע מאופי איסור מלאכה בחול המועד, כיצד נבין את תשובת הגמרא? מה בכך ששביעית אסורה מדרבנן בלבד⁴?

3. ניתן היה ליישב קושי זה אילו היינו מבינים את הביטוי 'מסרן הכתוב לחכמים' כאמירה שהאיסור נמסר לחכמים וביכולתם להקל בו כדרך שהם מקלים באיסורי דרבנן. אולם, יש ראשונים שמהם עולה תפיסה אחרת. ראה למשל רמב"ן ריש מו"ק ד"ה עוד אני צריך, וריטב"א ריש מו"ק. הם מסבירים שהתורה אמנם אסרה מלאכה בחול המועד, אך התירה מלאכה לצורך המועד, מעין היתר אוכל נפש ביום טוב, וכן התירה מלאכה לצורך דבר האבד.

4. אולי אם בחול המועד המלאכה אסורה מהתורה, הגמרא נזקקה לטענה מהותית דווקא בחול המועד, ובשביעית די באמירה שההשקיה אסורה מדרבנן כדי להבין את ההיתר משום פסידא.

ייתכן שהסבר זה מאפשר לטעון שגם בשביעית ההיתר משום הפסד קשור לאופי האיסור, כאיסור על מלאכות המפתחות ומקדמות ולא על מלאכות השומרות על הקיים, ואין זו קולא חיצונית בלבד באיסור דרבנן. אפשרות זו משיבה אותנו לשאלה בה פתחנו, האם יש זהות בין 'פסידא' ל'לאוקומי'.

ג. הבנת מחלוקת אביי ורבא, והבחנה בין הפסד למניעת רווח

נמשיך בסוגיה, לתשובות אביי ורבא על קושיית הגמרא ולשאלה במה נחלקו (שם):

אמר אביי: בשביעית בזמן הזה, ורבי היא. דתניא, רבי אומר: וזה דבר השמטה שמוט - בשתי שמיטות הכתוב מדבר, אחת שמיטת קרקע ואחת שמיטת כספים. בזמן שאתה משמט קרקע⁵ - אתה משמט כספים, ובזמן שאי אתה משמט קרקע - אי אתה משמט כספים. רבא אמר: אפילו תימא רבנן, אבות אסר רחמנא, תולדות (רש"י: כגון משקה זרעים שלא היה במשכן) לא אסר רחמנא.

הן אביי והן רבא מבקשים להסביר מדוע ההשקיה אסורה מדרבנן בלבד. אביי תולה זאת בשיטת רבי ש'שביעית בזמן הזה דרבנן', ורבא טוען שאפשר להסביר זאת אפילו לעמדה ששביעית בזמן הזה דאורייתא - השקיה היא תולדה ותולדה אסורה מדרבנן בלבד.

במה נחלקו אביי ורבא? האם יש ביניהם גם מחלוקת הלכתית או רק מחלוקת פרשנית?

נציע שלוש אפשרויות:

האחת, ייתכן שהם נחלקו בשאלה אם שביעית בזמן הזה דאורייתא או דרבנן. רבא הסביר את המשנה לפי חכמים ולא כרבי משום שהוא סבור שהלכה כמותם ושביעית אסורה מדאורייתא גם בזמן הזה⁶.

5. לא נאריך בהסבר הלימוד בשיעור זה, אלא נאמר באופן כללי: רש"י פירש שהכוונה לשמיטת קרקע בשביעית והגמרא לומדת מדברי רבי שיש זמן בו שביעית אינה נוהגת, 'מכלל דאיכא זמן דלא משמט קרקע, ואיזה זה - בזמן הזה'. תוספות הבינו שהכוונה ליובל, ושמיטת קרקע היא חזרת הקרקעות לבעליהם ביובל. לדבריהם הלימוד ישיר - רבי מקיש את השמיטה ליובל וקובע שבזמן שבו יובל אינו חל גם שביעית אינה חלה מהתורה. בזמן הזה יובל אינו חל ומאחר שכך גם שביעית אינה חלה.

6. אפשרות זו מעט קשה מלשון הגמרא - 'רבא אמר אפילו תימא רבנן'.

השנייה, ייתכן שהם נחלקו בחידושו של רבא שהתולדות אסורות מדרבנן בלבד. הרי מפשטות הברייתות המובאות בהמשך הסוגיה עולה כי התולדות אסורות מהתורה⁷, ורבא נאלץ להידחק בהן כדי להגן על תירוצו, 'מדרבנן וקרא אסמכתא בעלמא'. ייתכן שאבוי שלא השיב כך לא יידחק ויפרש שהתולדות אכן אסורות מהתורה.

האפשרות השלישית, שבה נתבונן יותר, היא שרבא אינו מוכן לקבל את דברי אבוי לפיהם מקלים משום פסידא גם במלאכות האסורות מהתורה בזמן שביעית חלה. במלאכות כאלו, האסורות מדרבנן רק משום שביעית בזמן הזה דרבנן, הוא סבור שיש להחמיר כאילו הן אסורות מהתורה גם בזמן הזה ואין להקל בהם משום פסידא. לכן הוא מסביר שהקלו רק בתולדות האסורות תמיד מדרבנן בלבד.

מדוע שרבא יחלק כך? מדוע להחמיר יותר בזמן הזה במלאכות שביסודן אסורות מהתורה, אם סוף סוף בזמן הזה התוקף שלהן מדרבנן? לעמדה זו יכולים להיות שני יסודות:

ראשית, ייתכן כי תקנת חכמים הכללית לקיים שמיטה בזמן הזה היא 'כעין דאורייתא' ויש לה יותר חוזק מאשר דיני דרבנן פרטיים⁸.

שנית, ייתכן שרבא יטען כנגד אבוי: כיצד אפשר להקל בתקנת שביעית בזמן הזה משום פסידא, הרי ודאי כי עצם התקנה לנהוג שביעית בזמן הזה מובילה להפסדים רבים ובכל זאת חכמים תקנו אותה! תקנה זו נתקנה אפוא על דעת שהיא תגרום להפסדים רבים, ואי אפשר לומר בנוגע אליה 'משום פסידא הקלו רבנן'!

מה אבוי יענה לטענה זו? כיצד באמת אפשר לומר 'משום פסידא הקלו רבנן' על תקנת שביעית בזמן הזה, תקנה המובילה להפסדים רבים? ייתכן שניתן למצוא בדברי הנצי"ב תשובה לשאלתנו. הנצי"ב חולק על פוסקים

7. "והתניא: שדך לא תזרע וכרמך לא תזמר, אין לי אלא זירוע וזימור, מנין לניכוש ולעידור ולכיסוח? תלמוד לומר: שדך לא כרמך לא. לא כל מלאכה שבשדך, ולא כל מלאכה שבכרמך".

8. וראה בית הלוי ח"ג סימן א אות ז שכתב כעין כך. הוא כתב שם לחלק בין הסוברים שהסיבה שביעית אסורה מדרבנן בלבד היא שקדושה שניה פקעה, ובין הסוברים שקדושת ארץ ישראל קיימת והסיבה שהשביעית אסורה מדרבנן היא ההיקש ליובל. לפי הדעה השנייה שמיטה שייכת באופן עקרוני גם היום, וייתכן שיש בשמירת שמיטה אפילו 'קיום' של מצוה דאורייתא גם אם השמיטה אינה חובה. לדבריו, לפי גישה זו תקנת חכמים היא 'כעין דאורייתא'.

שביקשו להקל בזריעה בשביעית בזמן הזה משום פסידא. ראייה לדבריהם הם מצאו בדברים המפורסמים של רבי ינאי (סנהדרין נו.): "כדמכריז רבי ינאי: פוקו זרעו בשביעית, משום ארנונא"⁹. התוספות הקשו על כך (שם): "וא"ת, ומשום ארנונא התירו לחרוש ולזרוע דהויא איסורא מדאורייתא? וי"ל דמיירי בשביעית בזמן הזה דרבנן". מכאן הוכיחו אותם פוסקים שגם זריעה בזמן הזה הותרה משום הפסד. הנצי"ב חלק על דבריהם, וקושייתו דומה לטענתנו (משיב דבר ב, נו):

אמינא במטותא מינייכו רבנן, אם כה תאמרו שמקרי הפסד ממון מה שהשדות נשארין בורים בשעת השמטה ואין להם מוצא לחיות נפשם, וכבר אמרתם **ששביעית בזה"ז דרבנן מותר משום הפסד ממון וא"כ נפל איסור דרבנן בשביעית בבירא**, ואדרבא חזינן בריש מו"ק דתנן משקין בית השלחין בשביעית ומקשים שם בין למ"ד משום חורש בין למ"ד משום זורע בשביעית מי שרי ומתרץ בזה"ז דרבנן ומכל מקום רק משקין בית השלחין אבל חרישה וזריעה אסור.

בהמשך דבריו מחלק הנצי"ב בין ההשקיה שהותרה משום הפסד ובין חרישה וזריעה שנאסרו אף שוודאי יש הפסד גדול באי זריעת השדה (שם):

ועל כרחך דזה לא מקרי פסידא רק אעבורי רווחא וזה לא שרי רבנן.

לאור דבריו אפשר לענות על השאלה על דברי אביי: נכון אמנם שעצם תקנת השביעית בזמן הזה גורמת להפסדים כלכליים רבים, אך הפסדים אלו הם רק מניעת רווח' ומניעת רווח אינה מוגדרת כ'הפסד'. לכן אפשר להפעיל את 'משום פסידא הקלו רבנן' גם בנוגע לתקנת שביעית בזמן הזה - במקרים נקודתיים שבהם מדובר בהפסד ולא במניעת רווח.

דברי הנצי"ב העלו אפוא שני צדדים: חידדו את ההבנה שכל תקנת שביעית בזמן הזה נתקנה על דעת שיהיו קשיים כלכליים, ועם זאת ביארו את האפשרות להתיר במצב של 'פסידא' ולא 'מניעת רווח'.

ואף על פי כן יש לעיין: ההבדל העקרוני בין פסידא למניעת רווח מובן בדרך כלל,

9. רש"י: ארנונא - מס שגובה המלך מן התבואות כך וכך כורין מן השדה לשנה.

אבל כשמניעת רווח מגיעה עד 'פרנסת אשה ובנים' כבר קשה להבין את סברת ההבדל. אם יסוד היתר 'פסידא' הוא קושי של 'שעת הדחק' שמחמתו חכמים מקלים, הרי שאין לך שעת הדחק גדולה ממניעת הרווח הנגרמת בעקבות תקנת השביעית, ובכל זאת חכמים לא נמנעו מלתקנה!

ושמא כדי להבין את סברת ההבדל בין הפסד ובין מניעת רווח עלינו לשוב לדיון דלעיל: ההפסד אינו מתיר בשל ההשלכות הכלכליות שהוא יוצר, אלא בשל אותו יסוד עקרוני לפיו איסורי שביעית אוסרים על הפקת רווחים חדשים מהקרקע ולא על שמירה על הקיים.

ד. השקיה – איסור דרבנן לדוגמה או מקרה ייחודי של הפסד?

ראינו שחכמים הקלו משום פסידא והתירו להשקות, דבר שאסור מדרבנן. האם זהו היתר גורף שחל על כל איסורי דרבנן בשביעית או היתר מיוחד בהשקיה?
מדברי הנימוקי יוסף עולה כי רק ההשקיה הותרה משום פסידא (מועד קטן דף א. בדפי הרי"ף):

ובשביעית נמי משקין הספיחין שיצאו מאיליהן דאע"ג דכל עבודת הקרקע נאסרת בשביעית כדכתיב שדך לא תזרע וכו' ומינייהו ילפינן כל שאר עבודות כגון מזבלין ומקרסמין שהוא חתיכת הענפים היבשים מן האילן... כל אלו מלאכות חשובות הן דסגי להו בפעם אחת בשנה דומיא דזריעה וזמירה אבל השקאה דצריכה תדיר לא מיקרי עבודה חשובה ולפיכך שריא.

מהי כוונת הנימוקי יוסף? מדוע וכיצד הצורך התמידי בהשקיה מפחית מחשיבותה לעומת מלאכות הנעשות פעם בשנה?

ייתכן שתדירות המלאכה מצביעה על ארעיותה, על כך שכל השקיה בפני עצמה אינה מטפחת את הצמח בצורה משמעותית. זאת ועוד, ייתכן והתדירות מצביעה על היות ההשקיה פעולה חיצונית יותר, הקשורה לבית הגידול, אך לא לעצם טיפוח הצמח.

אם נשוב לשאלה עד כמה היסודות 'פסידא' ו'אוקומי' הם יסודות נפרדים ועצמאיים, הרי שמצמצומו של הנימוקי יוסף עולה בבירור כי לדעתו מדובר על שני יסודות נפרדים, שכן יסוד 'אוקומי' ודאי מתיר גם 'מלאכות חשובות'. נראה שלדעתו השקיה היא מלאכה שאינה רק שומרת על האילן אלא גם משביחה ומפתחת אותו, ולכן הוא נזקק ליסוד הנוסף, 'פסידא', שלדעתו מתיר השקיה בלבד.

ה. השקיה לשיטת הרמב"ם: הפסד קיצוני

הנימוקי יוסף צמצם אפוא את היתר פסידא להשקיה בלבד, מלאכה שאינה נקראת 'עבודה חשובה' לדעתו. ייתכן שמדברי הרמב"ם עולה צמצום דומה אך מטעם שונה. הרמב"ם מנמק את היתר ההשקיה (שמיטה א, י):

ומפני מה התירו כל אלה, שאם לא ישקה תעשה הארץ מלחה וימות כל עץ שבה, והואיל ואיסור הדברים האלו וכיוצא בהם מדבריהם לא גזרו על אלו שאין אסור מן התורה אלא אותן שני אבות ושתי תולדות שלהם כמו שביארנו.

ניתן להבין מדבריו צמצום דומה של יסוד היתר פסידא לשל הנימוקי יוסף, השקיה בלבד, אך מטעם אחר: לא בשל חולשת ההשקיה, אלא בשל התוצאות החמורות של ההימנעות מהשקיה וההפסד הגדול הכרוך בכך, 'שאם לא ישקה תעשה הארץ מלחה וימות כל עץ שבה'¹⁰.

והנה, גם לפי דרך זו ברמב"ם המצמצמת את יסוד הפסידא למקרה קיצוני של 'תעשה הארץ מלחה וימות כל עץ שבה', עולה הבנה דומה של עצמאות שני היסודות. הרי ודאי שמלאכות 'לאוקומי אילנא' הותרו גם במקרים של הפסד קטן יותר. נראה כי גם לדעתו יסוד 'לאוקומי' אינו יכול להתיר השקיה, מלאכה המשביחה את האילן, וכדי להתירה יש צורך ביסוד נוסף, פסידא, יסוד שנאמר רק במצבי הפסד קיצוני של הקרקע.

הרב קוק ב'שבת הארץ' (קונטרס אחרון ב, ב ד"ה ויש לדון) מבין אחרת את הרמב"ם. לדבריו הרמב"ם נזקק לאותו הפסד קיצוני משום שהשקיה נעשית לעתים רק לצורך השבחת האילן. לכן יש צורך בהפסד גדול כדי להתירה גם כשהיא נעשית לצורך שמירת האילן בלבד. לעומת זאת, במלאכות הנעשות תמיד רק לשמירת האילן אין צורך בהפסד גדול. הבנתו של הרב קוק ברמב"ם מאפשרת להמשיך ולאחוז בהבנה מאחדת של שני היסודות.

10. וכך כותב בית הלוי (ג, א): "ולא התירו להשקות רק בית השלחין משום שאם לא ישקוה תתקלקל כל השדה וז"ל הרמב"ם משקין בית השלחין כו' ומפני מה התירו כל אלה שאם לא ישקה תעשה הארץ מלחה וימות כל עץ שבה והואיל ואיסור הדברים האלה מדבריהם לא גזרו על אלו".

ו. ההבדל בין מלאכות דאורייתא לדרבנן: יצירה מול פיתוח

נשוב לסוגיית הגמרא במועד קטן. רבא הסביר כזכור כי השקיה אסורה מדרבנן בלבד בשל היותה תולדה. הגמרא מקשה עליו מברייתא המרבה מדרשה מלאכות רבות (מועד קטן ג.):

והתניא: שדך לא תזרע וכרמך לא תזמר, אין לי אלא זירוע וזימור, מנין לניכוש ולעידור ולכיסוח? תלמוד לומר: שדך לא כרמך לא. לא כל מלאכה שבשדך, ולא כל מלאכה שבכרמך. מנין שאין מקרסמין, ואין מזרדין, ואין מפסגין באילן - תלמוד לומר: שדך לא כרמך לא, לא כל מלאכה שבשדך ולא כל מלאכה שבכרמך...

בתשובה טוען רבא שהדרשה המובאת בברייתא היא אסמכתא בלבד ומלאכות אלו נאסרו רק מדרבנן. כפי שראינו בשיעור שעבר, ייתכן שאביי חולק על כך ומבין שהדרשה אינה אסמכתא והתולדות אכן אסורות מהתורה. מה משותף למלאכות שהברייתא מרבה? מה מבדיל אותן מזריעה וזמירה שנאסרו בפירוש?

ייתכן וזריעה וזמירה הן התחלת הגידול, ורק יצירת גידול חדש נאסרה בתורה בפירוש. הריבוי הוא הרחבת האיסור לאיסור על פיתוח וקידום של גידול קיים. לפי רבא, המבין שהדרשה היא אסמכתא בעלמא והאיסורים בברייתא הם מדרבנן בלבד, חכמים הרחיבו את האיסור בצורה עצומה: מעבר לתוספת איסור של מלאכות רבות, יש כאן גם תוספת שלמה של תחום שהתורה לא אסרה כלל. מהתורה, מותר לטפל כל טיפול בגידולים קיימים ואסור רק 'לחדש', ואילו חכמים דרשו לעצור כל פיתוח!

ז. "עבודה שבשדה ושבכרם"

בהמשך הברייתא ממעטת מלאכות, וקובעת כלל להגדרת המלאכות האסורות (שם):

יכול לא יקשקש תחת הזיתים, ולא יעדר תחת הגפנים, ולא ימלא נקעים מים, ולא יעשה עוגיות (רש"י: חופר גומא תחת הגפן ליתן בו מים) לגפנים - תלמוד לומר: שדך לא תזרע. זריעה בכלל היתה, ולמה יצתה - להקיש אליה, לומר לך: מה זריעה מיוחדת, עבודה שבשדה ושבכרם - אף כל שהיא עבודה שבשדה ושבכרם.

מהי כוונת הגמרא? מהי 'עבודה שבשדה ושבכרם' שנאסרה? אילו עבודות אינן נחשבות כ'עבודה שבשדה ושבכרם'?

רש"י מבין כי הכוונה למלאכה שנעשית הן בשדה והן בכרם (שם):

אף כל עבודה שהיא בשדה ובכרם - כגון כל הני פרטי, יצא קשקוש ועידור ומים בנקעים ועוגיות שאינן בשניהן.

לפירושו, הברייתא מתירה מלאכה שנעשית רק בשדה או רק בכרם. התוספות צועדים בדרך דומה ומתקשים: הרי חלק מהמלאכות שנאסרו בברייתא נעשות רק בשדה או רק בכרם. בתשובה אומרים התוספות שייתכן ובימי חז"ל מלאכות אלו נהגו הן בשדה והן בכרם.

מדברי הריטב"א עולה הבנה אחרת של המושג 'עבודה שהיא בשדה ובכרם' (שם):

פי' שהיא עבודה רגילה וצריכה לשדות ולהשביח.

מהי כוונת הריטב"א? נראה שהגדרה זו ממעטת שני סוגי עבודות: הראשון, רק 'עבודה רגילה' ומקובלת נאסרה ולא עבודה שאינה שגרתית. השני, רק מלאכות משביחות ומפתחות ('ולהשביח') נאסרו ולא מלאכות השומרות על הקיים, גם אם הן מלאכות רגילות ומקובלות.

גם מהמשך דברי הריטב"א רואים שיסוד 'לאוקומי' נובע מדרשת 'עבודה שהיא בשדה ובכרם'. על הגמרא המלמדת את היסוד, 'אמר רב עוקבא בר חמא: תרי קשקושי הוו; חד - אברויי אילני, וחד - סתומי פילי (רש"י: שמסתם בקעים של אילן) אברויי אילן - אסור, סתומי פילי - שרי', כותב הריטב"א (שם):

פי' שאינו אלא לאוקומי בעלמא שלא יכנס השמש בין הבקעים ולא חשיבא עבודה, אבל יש קשקוש לחזק האילן ולהשביחו וחשיבא עבודה ואסיר.

הבנה זו עולה גם מדברי רש"י בע"ז ובכתב יד במועד קטן שם (ע"ז נ):

מלאכה שהיא עבודת קרקע אסר רחמנא והני לאו מלאכת קרקע נינהו, דאוקומי אילנא בעלמא הוא שלא ימות ואין משביחו לאילן אלא מעמידו בכמות שהוא.

דברים אלו משיבים אותנו לשאלת היסוד שבה פתחנו את לימודנו בסוגיה: עד כמה יסוד 'לאוקומי' הוא יסוד עצמאי ועקרוני הנוגע להגדרת המלאכות שנאסרו. תשובת הריטב"א ורש"י בעבודה זרה ברורה: זהו יסוד עצמאי ועקרוני המגדיר את המלאכות שנאסרו, מלאכות פיתוח והשבחה ולא מלאכות שימור, ולא חלק מדין הפסד הכללי והחיצוני.

מדברי המיוחס לרש"י במועד קטן, לעומת זאת, עולה הבנה שונה של עצמאות יסוד 'לאוקומי' (שם):

סתומי פילי - שמסתם בקעים של אילן. שרי - דאית ביה משום פסידא.

להבנתו, דין 'לאוקומי' אינו דין עצמאי הנוגע ליסוד אופי המלאכות שנאסרו בשביעית, אלא יישום של יסוד הפסידא, 'במקום פסידא הקלו רבנן', יסוד חיצוני לשביעית שנאמר גם בתחומי הלכה אחרים.

ה. יסוד 'לאוקומי' במלאכות דאורייתא

נסיים בלימוד דברי החזון איש. נפתח בפירושו למושג 'עבודה בשדה ובכרם'. החזון איש צועד בדרכו של הריטב"א וממעט סוגי מלאכה נוספים (שביעית יז, יט):

ולכאורה י"ל דר"ל שהיא עבודה בשדה או שהיא עבודה בכרם ועוגיות אינן מועילות כלום לכרם ואינו אלא מקום הכשר לעבודה, וכן נקעים מים אינו אלא הכשר להשקות... שוב ראיתי שכן פירש הריטב"א.

כלומר, המושג 'עבודה בשדה ובכרם' ממעט גם מלאכות שאינן מטפחות את האילן באופן ישיר, אלא רק מכשירות את קרקע הכרם כבניית תעלות להשקיה. בהמשך, עוסק החזון איש ברשימת המלאכות שהוזכרו לאיסור בברייתא, ושואל: הרי חלק מהן הן מלאכות לאוקומי! החזון איש טוען שגם לדעה שהתולדות נאסרו באופן עקרוני מהתורה, והדרשה אינה אסמכתא בעלמא, מלאכות אלו נאסרו מדרבנן בלבד (שם):

נראה דאף למ"ד דאורייתא מודה דאיכא בברייתא שהן מדרבנן, כמו מפסגין שפרש"י סומכין האילן שאינו אלא אוקמא אילנא, וכן מעשנין להמית התולעים... ואע"ג דקשקוש שרי הכי מיחזי טפי כעבודה ואסרום חכמים.

מדברי החזון איש עולים שני יסודות:

הראשון, יסוד 'לאוקומי' מתיר עקרונית גם מלאכות דאורייתא ולא רק איסורי דרבנן. כזכור, זאת אחת ההשלכות שהצגנו לחקירה העקרונית בשאלת עצמאות היסוד - אם הוא נגזר מיסוד פסידא, אזי לא תהיה לו השפעה על מלאכות דאורייתא; אם הוא יסוד עצמאי ופנימי בשביעית ייתכן שתהיה לו השפעה גם על מלאכות דאורייתא. דברי החזון איש הם ביטוי נוסף לתפיסת היסוד כעצמאי ופנימי בעולם השביעית.

השני, יש מלאכות 'לאוקומי' שחכמים אסרו בשל היותן דומות לעבודה בשדה ובכרם, 'מיחזי טפי כעבודה ואסרום חכמים'.